

การบริหารจัดการมัสยิดในฐานะนิติบุคคลในจังหวัดชายแดนภาคใต้

The Management of Mosques as Legal Entities in The Southern Border Provinces

นายือมิง มาหะมะ¹ นูมาน หะยิมะแซ² ไพซอล ดาโอ๊ะ³ ยูเนียนสาสมิต้า สามะมา⁴
Nayeming Mahama,¹ Numan Hayimasae,² Phaison Daoh,³ Uniansasmita Samoh⁴

(Received: Dec 22, 2024; Revised: Dec 09, 2025; Accepted: Dec 15, 2025)

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องการบริหารจัดการมัสยิดในฐานะนิติบุคคลในจังหวัดชายแดนภาคใต้ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง สถานการณ์สุขภาวะเพื่อพัฒนาเครือข่ายการเปลี่ยนผ่านสุขภาวะมุสลิมมลายูในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนใต้ (ปัตตานี ยะลา นราธิวาส) มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) เพื่อศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับนิติบุคคลที่เกี่ยวข้องกับศาสนสถานโดยเน้นมัสยิด 2) เพื่อศึกษาบทบาทมัสยิดจากมัสยิดกรณีศึกษาในฐานะนิติบุคคลในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ และ 3) เพื่อเป็นแนวทางการยกระดับศักยภาพของมัสยิดในการขับเคลื่อนชุมชนจากมัสยิดกรณีศึกษาในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ วิธีดำเนินการวิจัยโดยการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การศึกษากรณีมัสยิดตัวอย่าง การศึกษาพบว่า พระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 และ และกฎกระทรวงฉบับที่ 2 (พ.ศ.2542) ออกตามความในพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 ระบุมัสยิดจัดอยู่นิติบุคคลตามกฎหมายมหาชนเทียบได้กับจังหวัด กระทรวง ทบวง กรม และองค์กรมหาชนอื่น ๆ หากคณะกรรมการมัสยิดโดยเฉพาะอิหม่ามมัสยิดเข้าใจเนื้อหาของกฎหมาย จะทำให้เข้าใจได้ว่ามัสยิดสามารถบริหารจัดการกิจการต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ ดังปรากฏในมัสยิดกรณีตัวอย่าง คือ มัสยิดอัตตะฮาวุน มัสยิดนูรือมาน และมัสยิดบ้านเหนือ ได้มีการจัดตั้งอนุกรรมการฝ่ายต่าง ๆ เพื่อขับเคลื่อนสังคม

คำสำคัญ: มัสยิด นิติบุคคล จังหวัดชายแดนภาคใต้

¹ สาขาเศรษฐศาสตร์การประกอบการ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

¹ Program Entrepreneurial Economics, Faculty of Humanities and Social Sciences, Prince of Songkla University, Pattani Campus. (Email: nayeming.m@psu.ac.th)

² สาขาภาษามลายูและมลายูศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

² Program Malay Language and Malay Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences, Prince of Songkla University, Pattani Campus (Corresponding author / Email: hayimas@hotmail.com).

³ สาขารัฐศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

³ Program International Relation, Faculty of Political Sciences, Prince of Songkla University, Pattani Campus. (Email: phaison7886@gmail.com)

⁴ สาขาภาษามลายูและมลายูศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

⁴ Program Malay Language and Malay Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences Prince of Songkla University, Pattani Campus. (Email: uniansasmita.s@psu.ac.th)

ABSTRACT

A study on the management of mosques as legal entities in the southern border provinces which is part of the research on Health situation to develop a Malay Muslim health transition network in the 3 southern border provinces (Pattani, Yala, Narathiwat). The objectives are 1) to study knowledge about juristic persons related to religious places, emphasizing mosques. 2) to study the role of mosques from mosques, case studies as juristic persons in the southern border provinces, and 3) as a guideline for upgrading the potential of mosques to drive communities from case study mosques in the southern border provinces. Research conduction had made by studying related documents and case research studies of the sample mosques. The study found that Islamic Religious Organizations Administration Act, B.E. 2540 and Ministerial Regulation No. 2 (1999) issued in accordance with the Islamic Religious Organizations Administration Act, B.E. 2540, Specifies that mosques are classified as legal entities under public law, comparable to provinces, ministries, bureaus, departments, and other public organizations. If the mosque committee, especially the imam of the mosque, understands the implications of the law. It will make it possible to understand that the mosque can manage various affairs in a systematic way. As shown in the example mosques, Taawun Mosque, An-Nur Mosque, and Ban Nuea Mosque. Various sub-committees have been established to drive society and made a lot of benefit to them.

Keywords: Mosque, Legal Entity, Southern Border Provinces

บทนำ

มัสยิดโดยพื้นฐานคือสถานที่ประกอบศาสนกิจของมุสลิมโดยเฉพาะการละหมาด 5 เวลา การปฏิบัติศาสนกิจอื่น ๆ ที่จำเป็นต้องใช้มัสยิดเป็นฐาน การให้ความรู้ศาสนาที่ถูกต้อง และการจุดศูนย์รวมเชิงจิตวิญญาณของสัปปุรุษในแต่ละชุมชน ประเทศเปิดโอกาสให้มุสลิมจดทะเบียนมัสยิดได้หมู่บ้านละ 1 แห่ง โดยกำหนดระเบียบและเงื่อนไขบางประการเพื่อให้เป็นมาตรฐานเดียวกันโดยพิจารณาจาก 1) การไม่มีมัสยิดมาก่อน หรือหากมีอยู่แล้ว มัสยิดหลังเดิมมีความคับแคบแออัด ไม่เพียงพอสำหรับการปฏิบัติศาสนกิจ 2) การเดินทางมีความยากลำบาก และ 3) เมื่อมัสยิดตั้งใหม่มีเขตไม่ทับกับเขตมัสยิดเดิมและไม่สร้างความแตกแยก (กรมการปกครอง, 2558) นอกจากนี้ยังต้องคำนึงถึง จำนวนสัปปุรุษ ที่ดินที่ชัดเจน เงินทุนสร้างมัสยิด และค้ำประกันว่าจะจดทะเบียนนิติบุคคล เป็นต้น เมื่อชุมชนในหมู่บ้านเห็นควรจัดตั้งมัสยิดพร้อมครบเงื่อนไขสามารถดำเนินการได้ผ่านสำนักงานคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัด จากนั้นสำนักงานอิสลามประจำจังหวัดจะเสนอให้นายอำเภอที่หมู่บ้านสังกัดอยู่อนุมัติการจัดตั้ง

ในทางกฎหมายตามพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 ในหมวด 2 เรื่องการจัดตั้งและการเลิกมัสยิด มาตรา 13 ระบุว่า “ให้มัสยิดที่ได้จดทะเบียนจัดตั้งต่อพนักงานเจ้าหน้าที่แล้วมีฐานะเป็นนิติบุคคล โดยให้คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดเป็นผู้แทนของมัสยิดในกิจการที่เกี่ยวกับ

บุคคลภายนอก เพื่อการนี้คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดอาจมอบหมายให้กรรมการคนหนึ่งหรือหลายคนทำการแทนก็ได้” จากข้อความในมาตราดังกล่าวจะระบุอย่างชัดเจนว่าเมื่อจดทะเบียนมัสยิดแล้ว มัสยิดจึงมีสถานะเป็นนิติบุคคลโดยปริยาย ในทางปฏิบัตินิติบุคคลเสมือนหนึ่งเป็นบุคคล มีสิทธิในทางกฎหมายที่สามารถทำนิติกรรมสัญญาใด ๆ ได้ มีสิทธิถือครองที่ดิน การจัดตั้งอนุกรรมการเพื่อกิจกรรมสาธารณะบางอย่างที่ตรงตามเป้าประสงค์ของมัสยิด

บทความวิจัยนี้พยายามเน้นย้ำความสำคัญของมัสยิด โอกาสของผู้ที่เป็นผู้นำ (อิหม่าม) และคณะกรรมการมัสยิดที่ผ่านการเห็นชอบจากสัปบุรุษในการดำเนินกิจกรรมในรูปแบบองค์กรที่มีสถานะถูกต้องตามกฎหมาย หากมัสยิดได้ทำความเข้าใจเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 จะสามารถเข้าใจสถานะของมัสยิดมากขึ้น เรื่องจากมัสยิดเมื่อผ่านการจัดตั้งถูกต้องตามกฎหมาย จะได้รับสถานะเป็น “นิติบุคคล” มัสยิดสามารถแสดงบทบาททั้งการยกระดับทางสังคม วัฒนธรรม การบริหารจัดการ เศรษฐกิจ สุขภาวะ บริการสังคม และการศึกษา ดังนี้ที่ผ่านมา มัสยิดส่วนใหญ่ยังไม่ได้เข้าใจสถานะของมัสยิดเช่นนี้มากนัก การศึกษาวิจัยกรณีในบทความนี้และการวิเคราะห์จากพระราชบัญญัติข้างต้นได้สะท้อนความสำคัญของมัสยิดไม่เพียงเพื่อการประกอบศาสนกิจแต่สามารถยกระดับการทำงานเพื่อยกระดับสังคมได้อีกด้วย

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับนิติบุคคลที่เกี่ยวข้องกับศาสนสถานโดยเน้นมัสยิด
2. เพื่อศึกษาบทบาทมัสยิดจากมัสยิดกรณีศึกษาในฐานะนิติบุคคลในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้
3. เพื่อเป็นแนวทางการยกระดับศักยภาพของมัสยิดในการขับเคลื่อนชุมชนจากมัสยิดกรณีศึกษาในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้

ทบทวนวรรณกรรมและกรอบแนวคิดวิจัย

มัสยิด

มัสยิด หรือ ในภาษาอาหรับ مسجد มาจากรากศัพท์เดิมว่า “sajada” หมายถึง การก้มสujud การเคารพเชื่อฟัง และการภักดีด้วยความจริงใจ การผันคำศัพท์จาก “sajada” เป็น “masjid” ซึ่งหมายถึง สถานที่ก้มสujudเพื่อเอือกองค์อัลลอฮ์ การที่ใช้คำที่หมายถึงการก้มสujudตามทัศนะของอซ-ซาร์กาซี (Az-Zarkasyi) ก็เนื่องจากว่า การกระทำการก้มสujudเป็นสิ่งที่ทรงเกียรติมากที่สุดในบรรดาการกระทำของการละหมาด ดังนั้นแทนที่จะใช้คำว่า สถานที่ก้มรอกู (مَرَكْعَة) ที่ถือว่ามีความหมายน้อยกว่าการก้มสujud จึงเป็นคำว่ามัสยิด ขณะที่พัฒนาการของมัสยิดในแง่ของการเรียกศัพท์นี้ ต่อมาเป็นที่เข้าใจกันว่าเป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจของมุสลิม โดยเฉพาะการละหมาด 5 เวลา อย่างไรก็ตามในการละหมาดอื่น ๆ โดยเฉพาะการละหมาด ณ พื้นที่โล่งกว้าง หรือ สนาม ในกรณีเฉพาะกาลจะเรียกว่าสถานที่ละหมาด หรือ มุศัลลา (المُصَلَّى) เช่น การละหมาดอีดทั้ง 2 อีด (อีดิลฟิตรี และอีดิลอัฎฮา) (Eman Suherman, 2012)

Yusuf Al-Qaradhawi (2000) มัสยิดเป็นสถานที่สำหรับประชาชาติมุสลิมในการรำลึกถึง (Zikr) การขอบคุณ (Syukur) และการภักดี (Ibadah) ต่อเอือกองค์อัลลอฮ์ อีกทั้งมัสยิดยังเป็นสถานที่ประชุม ปรึกษาหารือ การแต่งงาน ป้อมปราการและจุดยุทธศาสตร์การสู้รบตามหลักการศาสนา การแสวงหา

ทางออกปัญหาอุปสรรคของประชาชาติมุสลิม และอื่น ๆ มัสยิดเปรียบเหมือนสถานที่ชำระล้างทางจิตวิญญาณจากบาป สิ่งล่อตาล่อใจ และสิ่งเร้าทางโลกต่าง ๆ ได้

Syahrudin Hanafie & Abdullah Abud (1986) ได้นิยามมัสยิดว่า หมายถึง สถานที่บริสุทธิ์สำหรับมุสลิม สถานที่สำหรับประกอบศาสนกิจ (อิบาดะฮ์) ศูนย์กิจกรรมทางศาสนา และชุมชนที่จำเป็นต้องเสริมสร้าง รักษาดูแล และพัฒนาให้คงอยู่ใสภาพที่ดีและเรียบร้อย มัสยิดจึงมีเป้าหมายในการเผยแผ่ศาสนาอิสลามอันถูกต้อง การเสริมสร้างบุคลิกภาพมุสลิมที่ดีเป็นตัวอย่างให้กับชุมชนและภักดีต่อพระเจ้า

ตามทัศนะของ Sidi Ghazalba (1983) มัสยิดตามความหมายจากรากศัพท์ คือ สถานที่ที่ก้มสujud หรือ สถานที่ละหมาดตามหลักเกณฑ์และขั้นตอนการละหมาดในหลักการศาสนาได้กำหนด ในขณะที่ตามความหมายจากหะดีษ (วจนะของนบีมุฮัมมัด) มัสยิด คือ ทุก ๆ ตารางนิ้วของพื้นแผ่นดินบนโลกใบนี้โดยยึดจากหะดีษที่หมายความว่าถึงอัลลอฮ์คือพระเจ้าของผู้ศรัทธาในศาสนาอิสลามที่ทรงอำนาจแผ่คลุมทุกแห่งหน การภักดีต่อพระองค์โดยกระบวนกรละหมาดสามารถกระทำได้ ณ พื้นที่ใดก็ได้บนโลกอันกว้างใหญ่ไพศาลนี้

พระราชบัญญัติ การบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 มาตรา 4 มีการนิยามมัสยิดและองค์ประกอบของมัสยิดดังต่อไปนี้

1. “มัสยิด” หมายความว่า สถานที่ซึ่งมุสลิมใช้ประกอบศาสนกิจโดยจะต้องมีละหมาดวันศุกร์เป็นปกติ และเป็นสถานที่สอนศาสนาอิสลาม
2. “สัปบุรุษประจำมัสยิด” หมายความว่า มุสลิมที่คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิด มีมติรับเข้าเป็นสัปบุรุษประจำมัสยิด และมีชื่ออยู่ในทะเบียนสัปบุรุษประจำมัสยิด แต่ผู้นั้นจะเป็น สัปบุรุษเกินกว่าหนึ่งมัสยิดในเวลาเดียวกันไม่ได้
3. “อิหม่าม” หมายความว่า ผู้นำศาสนาอิสลามประจำมัสยิด
4. “คอเต็บ” หมายความว่า ผู้แสดงธรรมประจำมัสยิด
5. “บิหลั่น” หมายความว่า ผู้ประกาศเชิญชวนให้มุสลิมปฏิบัติศาสนกิจตามเวลา

จากทัศนะต่าง ๆ ข้างต้นสามารถสรุปนิยามมัสยิดได้ว่า มัสยิด คือ สถานที่ประกอบศาสนกิจเป็นหลัก โดยเฉพาะการละหมาด 5 เวลา การละหมาดญุมอัต (ละหมาดวันศุกร์) และละหมาดอื่น ๆ ที่พึงกระทำแล้วจะได้รับผลบุญ หรือ ละหมาดซุนัต (Sunat) นอกจากนี้มัสยิดยังเป็นสถานที่ตอบสนองความต้องการด้านศาสนา มนุษยชน และการศึกษา ตามความพร้อมและความต้องการของมัสยิด ดังนั้นกิจกรรมอื่น ๆ ของมัสยิด นอกจากการละหมาดและการประกอบศาสนกิจอื่น ๆ จะขึ้นอยู่กับบริบทของพื้นที่ หรือชุมชนอันมีมัสยิดเป็นที่ตั้ง

บทบาทหน้าที่มัสยิด

โดยทั่วไปแล้ว มัสยิดสามารถมีบทบาทหน้าที่หลากหลายที่ไม่ได้จำกัดเฉพาะการละหมาดและการประกอบศาสนกิจ กิจกรรม หรือ งานสาธารณะกุศลสามารถจัดขึ้นได้ในบริบทและบทบาทของมัสยิด ดังนั้นหากจะสรุปบทบาทหน้าที่ของมัสยิดนอกเหนือจากการละหมาดและประกอบศาสนกิจ สามารถสรุปได้ดังต่อไปนี้

1. เป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ ทั้งความรู้ศาสนาและความรู้ทั่วไป ความรู้ทั้งหมดเป็นกรรมสิทธิ์ของพระเจ้าเป็นเจ้า จึงไม่มีข้อห้ามในการศึกษาหาความรู้ เพียงแต่ต้องไม่รบกวนการประกอบศาสนกิจ

ของผู้ใช้มัสยิดในยุคของนบีมุฮัมมัด มัสยิดถือเป็นศูนย์การเรียนรู้อย่างแท้จริงโดยเฉพาะการเรียนรู้อัล-กุรอาน และหะดีษ การนำเสนอหลักการศาสนาตามที่ได้รับบัญญัติมา

2. แหล่งการสอนวิชาความรู้ที่เกี่ยวกับการประกอบศาสนกิจโดยตรง โดยเฉพาะการละหมาด ทั้งในเรื่องหลักการ ขั้นตอน ข้อห้าม การละหมาดประเภทต่าง ๆ และการประกอบศาสนกิจภาคบังคับอื่น ๆ

3. ศูนย์การเผยแผ่ศาสนาอิสลามและวัฒนธรรมที่ดำรงและสอดคล้องกับหลักการศาสนาอิสลาม (Dakwah) กิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเผยแผ่ศาสนา สามารถดำเนินการได้โดยใช้มัสยิดเป็นฐาน อาจดำเนินการในลักษณะกรรมการเฉพาะ หรือหน่วยงานย่อยในการบริหารจัดการมัสยิดเพื่อกิจการการเผยแผ่ศาสนาโดยตรง มัสยิดยังสามารถเป็นตัวแสดงทางวัฒนธรรม กล่าวคือ ศิลปะการออกแบบมัสยิดสามารถสะท้อนศิลปะในแบบฉบับของตนเอง ขณะเดียวกันก็ทรงคุณค่า และมีเป้าหมายเพื่อการภักดีต่อพระเจ้า ยิ่งมัสยิดที่สามารถตอบโจทยวัฒนธรรมพื้นถิ่นได้มากยิ่งจะได้รับการตอบรับและการมีส่วนร่วมที่ดีจากชุมชนตามลำดับ

4. มัสยิดเป็นสถานที่บ่มเพาะคนรุ่นใหม่ให้ใส่ใจมัสยิด สังคม สิ่งแวดล้อม และพี่น้องมุสลิมด้วยกัน มัสยิดสามารถสร้างจิตสำนึกที่ดีในหมู่เยาวชน สร้างคนรุ่นใหม่ ๆ ที่มีคุณภาพและสามารถสานต่องานศาสนาจากรุ่นสู่รุ่น ทั้งนี้สามารถใช้อัล-กุรอานในการเชื่อมผู้คนและเยาวชนเข้าด้วยกัน

5. การฟื้นฟูจิตวิญญาณอิสลามเป็นสิ่งที่ต้องมี และมัสยิดถือเป็นตัวเชื่อมการฟื้นฟูนี้ได้ดีเยี่ยม มัสยิดยังเป็นสถานที่ประชุมปรึกษาหารือหาทางออกทางสังคม โดยเฉพาะในประเด็นปัญหาที่จำเป็นต้องใช้การออกคำวินิจฉัยทางศาสนา หรือ การพิทวา การไกล่เกลี่ยข้อพิพาทในครอบครัว หรือ ในระหว่างสับบุรุษในชุมชน การต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง และการแต่งงาน (การตอบรับการแต่งงานจากฝ่ายชาย หรือ อากัต) นอกจากบทบาทต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ในฐานะที่มัสยิดเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของชุมชน การดำเนินงานเพื่อขับเคลื่อนสังคมโดยมัสยิดก็สามารถดำเนินการได้ตามกรอบของระเบียบและกฎหมายของแต่ละประเทศ ในประเทศไทยบทบาทของมัสยิดบางแห่งได้ขยายออกไปไม่เพียงแค่บริหารจัดการกิจกรรมทางศาสนา แต่การส่งเสริมกิจกรรมที่ต้องการยกระดับคุณภาพชีวิตของสับบุรุษด้วย เช่น การจัดตั้งกองทุนคนตาย กองทุนเด็กกำพร้า ร้านค้าประจำมัสยิด ส่งเสริมอาชีพ และอื่น ๆ ที่จำเป็นต่อสวัสดิการและความอยู่ดีกินดีของคนในชุมชน มีมัสยิดหลายแห่งพยายามบริหารจัดการมัสยิดให้มีความหลากหลาย เช่น มัสยิดเราะหฺมะะ บ้านพ้อแดง ที่ใช้หลักการอิสลามในการบริหารคือ หลักการเรียนรู้ หลักการทำดี หลักการรับผิดชอบ หลักการปรึกษาหารือ หลักการเชื่อฟังผู้นำ หลักการช่วยเหลือ หลักการตักเตือนและหลักการเสียสละ รูปแบบในการคัดเลือกกรรมการที่ผ่านมา คือ แบบสรรหา แบบเปิดเผย แบบลับ แบ่งเขตเลือกตัวแทน จนพัฒนาเป็นรูปแบบใหม่คือการรับสมัครและคัดเลือก โดยมีคณะกรรมการสรรหา (มุหัมหมัด ล่าเมาะ, 2563) มัสยิดกมาลุลอิสลาม แขวงทรายกองดินใต้ เขตคลองสามวา กรุงเทพมหานคร พบว่าความสำเร็จขององค์กรมัสยิดกมาลุลอิสลามในการทำหน้าที่ขับเคลื่อน การศึกษาอย่างบูรณาการของชุมชนมุสลิม โดยใช้มัสยิดเป็นศูนย์รวมกิจกรรม การพัฒนาการเรียนรู้ของชุมชน และเป็นศูนย์กลางแห่งการศึกษาเรียนรู้ ผสมผสานทั้งการศึกษาในระบบการศึกษานอกระบบ และการศึกษาตามอัธยาศัย ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้แบบองค์รวมหรือบูรณาการการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรมของชุมชนสอดคล้องกับการดำเนินชีวิตเกื้อหนุนพัฒนา ให้สมาชิกชุมชนได้รับการพัฒนาการศึกษา โดยเฉพาะเด็กและเยาวชนได้รับการพัฒนาความรู้ที่พร้อมด้วยคุณธรรม (มะร่อแซะ เล้าะ, 2555)

มัสยิดยังสามารถบูรณาการบริหารจัดการกับฝ่ายชุมชนและฝ่ายปกครองเพื่อเป้าประสงค์ในการแก้ไขปัญหาทางสังคมและครอบครัว โดยเฉพาะปัญหายาเสพติด ปัญหาผู้สูบบุหรี่ และปัญหาการเล่นการพนัน มัสยิดสามารถใช้กลไกที่มีอยู่และความสัมพันธ์ของชุมชนทางศาสนาในการยับยั้ง ป้องกัน และรักษาเยาวชนกลุ่มเสี่ยง อาจจะดำเนินการรูปแบบ “ฮาลาเกาะห์” การบูรณาการบ้าน โรงเรียน มัสยิด-บรณ กำหนดกฎระเบียบของชุมชน (สุกมปากัต) (รอฮานี เจอะอาแซ และคณะ (2559) สุไรยา หินเระ และคณะ (2564)

อีกบทบาทหนึ่งที่น่าสนใจของมัสยิด คือ การจัดการชะกาศที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งมัสยิดต้องจัดคณะกรรมการบริหารจัดการเป็นการเฉพาะในระบบการดูแล รายรับ รายจ่าย จำนวนและรายชื่อผู้ที่สามารถรับชะกาศแต่ละปีที่ชัดเจนและมีการปรับแก้ให้ทันสมัยเป็นระยะ ๆ และส่งเสริมให้สับบุรุษมัสยิดที่มีทรัพย์สินครบพิกัดและครบรอบ 1 ปี มีการจ่ายชะกาศผ่านองค์กร มัสยิดในชุมชนอย่างเป็นระบบ (มะดาโอะ ปูเตะ และคณะ, 2554)

บทบาทมัสยิดยังมีรายละเอียดอีกหลายอย่างที่สามารถขับเคลื่อนได้ ด้วยกรอบการทำงานในศาสนาอิสลามที่กว้างครอบคลุมมิติศาสนกิจ (Ibadah) การทำนิติกรรม (Muamalah) ครอบครัว (Munakahat) และกฎหมายบ้านเมือง (Jinayah-Siyasah) ทั้งในเชิงวิชาการ เยาวชน การศึกษา อาชีพ สุขภาวะ กีฬา การค้าขาย สาธารณูปโภค และการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เสริมสร้างองค์ความรู้ในการใช้ชีวิต จัดการแต่งงาน การหย่าร้าง การจัดการมรดก และอื่น ๆ (สะสือรี วาลี และคณะ, 2555)

จากรายละเอียดข้างต้นแสดงให้เห็นบทบาทของมัสยิดที่มีใช้เพียงสถานที่ประกอบศาสนกิจอย่างเดียว แต่สามารถเป็นพื้นที่การทำงาน กิจกรรมเพื่อสังคม กิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเกิด แก่ เจ็บ และตายของสับบุรุษ พื้นที่แสดงความคิดเห็นเพื่อพัฒนาและยกระดับชุมชน บทบาทของมัสยิดจึงมีทั้งมิติศาสนา การศึกษา วัฒนธรรม การเมือง เศรษฐกิจและการกุศล

นิติบุคคล

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา ได้ให้ความหมายนิติบุคคลว่า “กลุ่มบุคคล องค์กร หรือทรัพย์สินที่จัดสรรไว้เป็นกองทุนเพื่อดำเนินกิจการอันใดอันหนึ่ง ซึ่งกฎหมายบัญญัติให้เป็นบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่มีใช้บุคคลธรรมดา นิติบุคคลจะมีขึ้นได้ก็แต่ด้วยอาศัยอำนาจแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์หรือกฎหมายอื่น นิติบุคคลย่อมมีสิทธิและหน้าที่ตามบทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์หรือกฎหมายอื่น ภายในขอบแห่งอำนาจหน้าที่หรือวัตถุประสงค์ดังได้บัญญัติหรือกำหนดไว้ในกฎหมาย ข้อบังคับ หรือตราสารจัดตั้ง นอกจากนั้น นิติบุคคลย่อมมีสิทธิและหน้าที่เช่นเดียวกับบุคคลธรรมดา เว้นแต่สิทธิและหน้าที่ซึ่งโดยสภาพจะพึงมีพึงเป็นได้เฉพาะแก่บุคคลธรรมดาเท่านั้น เช่น กระทั่ง ทบวง กรม องค์การบริหารส่วนจังหวัด เทศบาล องค์การบริหารส่วนตำบล กรุงเทพมหานคร เมืองพัทยา บริษัทจำกัด สมาคม มูลนิธิ”

ทั้งนี้นิติบุคคลได้แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ 1) นิติบุคคลตามกฎหมายเอกชน คือ นิติบุคคลที่บัญญัติไว้ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มีด้วยกัน 5 ประเภท ได้แก่ บริษัทจำกัด ห้างหุ้นส่วนจำกัด ห้างหุ้นส่วนสามัญจดทะเบียน สมาคม และมูลนิธิ และ 2) นิติบุคคลตามกฎหมายมหาชน คือ นิติบุคคลที่บัญญัติไว้ในกฎหมายมหาชนอื่น ๆ ซึ่งมีเป็นจำนวนมาก เช่น วัด มัสยิด จังหวัด กระทรวง ทบวง กรม องค์การมหาชน ฯลฯ (แหล่งเดียวกัน)

หากศึกษาจากประเภทของนิติบุคคลที่แบ่งตามกฎหมายเอกชนและมหาชนแล้ว โดยนัยยะสำคัญของกฎหมายสองประเภทนี้ความแตกต่างกัน กล่าวคือ กฎหมายเอกชนมีจุดประสงค์ของนิติสัมพันธ์ระหว่างเอกชนต่อเอกชนที่มุ่งผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นที่ตั้ง กฎหมายที่ใช้บังคับจึงต้องใช้กฎหมายเอกชน ขณะที่กฎหมายมหาชน มีจุดประสงค์ของนิติสัมพันธ์ที่รัฐหรือหน่วยงานของรัฐก่อขึ้นนั้น เป็นไปเพื่อ ประโยชน์สาธารณะ แทบทั้งสิ้น ดังนั้น กฎหมายที่บังคับนิติสัมพันธ์ จึงมีลักษณะพิเศษที่ให้ความสำคัญกับประโยชน์สาธารณะหรือส่วนรวม ในทางปฏิบัติแล้วกฎหมายมหาชน “มีเทคนิค” กล่าวคือ เมื่อรัฐหรือหน่วยงานของรัฐ ทำการเพื่อประโยชน์สาธารณะในฐานะผู้ปกครอง หรือเหนือกว่าเอกชน วิธีการในการก่อกำเนิดนิติสัมพันธ์ สร้างสิทธิหน้าที่ให้เกิดกับเอกชน เป็น วิธีการฝ่ายเดียว ที่ไม่ต้องอาศัยความสมัครใจของเอกชนเลย เช่น การออกคำสั่ง การอนุมัติ การไม่อนุมัติ ฯลฯ หากมีการฝ่าฝืนนิติสัมพันธ์ รัฐสามารถบังคับให้เป็นไปตามคำสั่งฝ่ายเดียวโดยไม่ต้องไปศาล ส่วนกฎหมายเอกชน นิติสัมพันธ์ระหว่างเอกชนกับเอกชน ต่างฝ่ายต่างมุ่งผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นที่ยึด กฎหมายจึงถือว่า เอกชนแต่ละคน มีความเสมอภาคกัน ดังนั้นนิติสัมพันธ์ที่ก่อให้เกิดขึ้นจึงต้องอาศัย ความสมัครใจอันมีที่มาจากเสรีภาพในการทำสัญญา นอกจากนั้น หากมีการฝ่าฝืนสิทธิและหน้าที่ของกันและกัน เอกชนจะใช้อำนาจตนบังคับอีกฝ่ายหนึ่งให้ทำตามสัญญาไม่ได้ ต้องนำคดีขึ้นสู่ศาลซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐให้บังคับตามนิติสัมพันธ์นั้นในฐานะคนกลาง เทคนิคหรือวิธีการในกฎหมายเอกชนนั้น อยู่บนหลักความเสมอภาค และเสรีภาพในการทำสัญญา

สิทธิและหน้าที่ของนิติบุคคล

1. สิทธิและหน้าที่ภายในขอบเขตวัตถุประสงค์ ซึ่งย่อมเป็นไปตามที่ได้กำหนดไว้ในกฎหมายข้อบังคับ หรือตราสารจัดตั้งของนิติบุคคลนั้น จะทำการใดนอกขอบเขตวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ไม่ได้
2. สิทธิและหน้าที่ซึ่งเหมือนกับบุคคลธรรมดา เว้นเสียแต่สิทธิและหน้าที่ซึ่งว่าโดยสภาพจะพึงมีพึงเป็นได้เฉพาะแก่บุคคลธรรมดา เช่น ไม่อาจที่จะทำการสมรส ไม่มีหน้าที่รับราชการทหาร ไม่มีสิทธิทางการเมือง เป็นต้น

การจัดการนิติบุคคล

เนื่องจากนิติบุคคลเป็นสิ่งไม่มีชีวิตจิตใจจึงไม่สามารถที่จะแสดงเจตนาหรือทำการโดยตนเองได้ ดังนั้น ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 70 วรรคสอง จึงบัญญัติว่า "ความประสงค์ของนิติบุคคล ย่อมแสดงออกโดยผู้แทนของนิติบุคคล" ผู้มีอำนาจหน้าที่จัดการแทนนิติบุคคล อาจจะมีคนเดียวหรือหลายคนก็ได้ เช่น รัฐมนตรีเป็นผู้แทนกระทรวง อธิบดีเป็นผู้แทนกรม เจ้าอาวาสเป็นผู้แทนวัดวาอาราม กรรมการเป็นผู้แทนบริษัท เป็นต้น ซึ่งเมื่อผู้แทนได้จัดการอย่างใดให้แก่นิติบุคคลภายในขอบวัตถุประสงค์ และตามบทบัญญัติของกฎหมายแล้ว การนั้นย่อมผูกพันนิติบุคคลอำนาจของผู้แทนนิติบุคคล โดยปกติแล้วย่อมมีกำหนดไว้ในกฎหมายหรือในข้อบังคับหรือตราสารจัดตั้งนิติบุคคลนั้น และถ้ามีผู้จัดการหลายคนและมีได้มีข้อกำหนดไว้เป็นประการอื่น การทำความตกลงต่าง ๆ ในทางอำนาจกิจการให้เป็นไปตามเสียงข้างมากถ้าผู้แทนของนิติบุคคล หรือผู้มีอำนาจทำการแทนนิติบุคคล ได้ทำการตามหน้าที่และทำให้เกิดความเสียหายอย่างหนึ่งอย่างใดแก่บุคคลอื่น นิติบุคคลนั้นจำต้องเสียค่าสินไหมทดแทนเพื่อความเสียหายนั้น แต่มีสิทธิไล่เบี้ยเอาแก่ตัวผู้เป็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดความเสียหายในภายหลังได้แต่ถ้าความเสียหายนั้น เกิดจากการกระทำซึ่งมิได้อยู่ภายในขอบวัตถุประสงค์ของนิติบุคคล หรืออำนาจหน้าที่ของนิติบุคคล บุคคลทั้งหลาย

เหล่านั้นที่ได้เห็นชอบให้ทำการนั้นกับผู้จัดการและผู้แทนอื่น ๆ ที่ได้เป็นผู้จัดการและผู้แทนอื่น ๆ ที่ได้เป็นผู้ลงมือทำการ จะต้องร่วมกันรับผิดชอบใช้ค่าสินไหมทดแทน

ระเบียบวิธีวิจัย

บทความวิจัยนี้ ศึกษาโดยกระบวนการทางเอกสาร (Documentary Research) คลิปภาพเคลื่อนไหวและเสียงในรูปแบบสารคดี ข้อมูลออนไลน์ ข้อมูลเพลงของมัสยิด การสังเกตและความรู้ความเข้าใจสถานการณ์ของมัสยิดที่คณะผู้วิจัยได้สัมผัสและการได้พำนัก ณ ชุมชนอันเป็นที่ตั้งของมัสยิด โดยเฉพาะมัสยิดอัสสออาน ตำบลบางปู อำเภอยะหริ่ง จังหวัดปัตตานี การศึกษาจากเอกสารประกอบด้วย ประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับมัสยิดทั้งในเชิงการนิยาม ประเภท และบทบาทหน้าที่ของมัสยิด ทั้งในเชิงวิชาการและนัยยะสำคัญที่เกี่ยวข้องกับมัสยิดตามกรอบพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 ข้อมูลทั่วไปมัสยิดในจังหวัดชายแดนภาคใต้ กฎหมายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับมัสยิด สถานะของมัสยิดในฐานะนิติบุคคลตามข้อกำหนด เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับมัสยิดจากศึกษากรณีซึ่งประกอบด้วย 1) มัสยิดอัสสออาน เทศบาลตำบลบางปู อำเภอยะหริ่ง จังหวัดปัตตานี 2) มัสยิดนุรอิสมาน บ้านแพรก ตำบลศาลาใหม่ อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส และ 3) มัสยิดบ้านเหนือ ตำบลคูเต่า อำเภอลำดวน จังหวัดสงขลา จากนั้นนำข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้รับการสังเคราะห์ข้อมูลของมัสยิดกรณีศึกษา มาเชื่อมโยงกับสถานการณ์ บทบาทหน้าที่ และความเข้าใจในนัยยะสำคัญของความเป็นนิติบุคคลในการปรับใช้จากมัสยิดกรณีตัวอย่างทั้ง 3 แห่ง ทั้งนี้จำเป็นต้องวิเคราะห์ให้สอดคล้องกัน เรียบเรียงเป็นประเด็นต่าง ๆ และนำเสนอเป็นบทความสรุป ทั้งนี้ประเด็นต่าง ๆ ที่จะนำเสนอประกอบด้วยความเป็นนิติบุคคลของมัสยิด บทบาทของมัสยิดในการขับเคลื่อนสังคมโดยใช้ความได้เปรียบจากสถานะนิติบุคคลของมัสยิด และถอดบทเรียนจากมัสยิดกรณีตัวอย่าง

ผลการวิจัย

บทบาทหน้าที่มัสยิดในฐานะนิติบุคคลในจังหวัดชายแดนภาคใต้

สาระสำคัญของพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 มีความมุ่งหมายการดูแลแก่ชาวไทยที่นับถือศาสนาอิสลาม และจัดระเบียบการปกครองโดยยึดหลักการ ปกครองกันเอง จึงได้มีการตรากฎหมายนี้ขึ้นโดยบัญญัติให้มีการปกครองดูแลกันเองภายใต้การนำของ จุฬาราชมนตรี มีคณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทยเป็นที่ปรึกษาของจุฬาราชมนตรี และให้มี การขอจดทะเบียนมัสยิดต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ เพื่อให้มัสยิดมีฐานะเป็นนิติบุคคล โดยมีคณะกรรมการอิสลาม ประจำมัสยิดมีอำนาจหน้าที่ในการบริหารงานภายในมัสยิด และมีอิหม่าม คอเต็บ บิหลั่น ทำหน้าที่ให้เป็นไป ตามบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม

พระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 มีโครงสร้างที่เกี่ยวกับการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม รวมถึงที่มาของผู้นำศาสนาอิสลามในประเทศไทย มีความเชื่อมโยง และมีการควบคุมตรวจสอบที่เชื่อมโยง โดยบัญญัติให้มีองค์กรทางศาสนาในระดับต่าง ๆ และกำหนดให้มีคุณสมบัติ และที่มาของผู้ดำรงตำแหน่ง อำนาจหน้าที่ และการพ้นจากตำแหน่ง และการจัดตั้งและการเลิกมัสยิด คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดมีอิหม่ามเป็นประธาน คอเต็บ และบิหลั่น เป็นรองประธาน และกรรมการอื่น ๆ ตามจำนวนที่ประชุมสภามุสลิมนั้นกำหนดไม่น้อยกว่า 6 คน แต่ไม่เกิน 12 คน โดยสภามุสลิมนั้นมีอายุตั้งแต่สิบห้าปีบริบูรณ์ขึ้นไป ประชุมคัดเลือกผู้ดำรงตำแหน่ง (มาตรา 30)

กำหนดคุณสมบัติ อำนาจหน้าที่ของอิหม่าม คอเต็บ บิหลั่น และกรรมการอิสลามประจำมัสยิด (มาตรา 31 มาตรา 32 มาตรา 35 มาตรา 37 มาตรา 38 และมาตรา 39) และให้มีสยิดมีฐานะเป็นนิติบุคคล

บทบาทหน้าที่มัสยิดตามกฎหมายให้เป็นไปตามบทบาทหน้าที่ของผู้ดำรงตำแหน่งในโครงสร้างการบริหารจัดการมัสยิด และคณะกรรมการมัสยิดสนับสนุนการดำเนินงานของมัสยิด ผู้ดำรงตำแหน่งในโครงสร้างมัสยิดประกอบด้วย 1) ผู้นำศาสนาอิสลามประจำมัสยิด หรือ “อิหม่าม” 2) ผู้แสดงธรรมประจำมัสยิด หรือ “คอเต็บ” และ ผู้ประกาศเชิญชวนให้มุสลิมปฏิบัติศาสนกิจตามเวลา หรือ “บิหลั่น” ส่วนคณะกรรมการมัสยิด

คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดมีอำนาจหน้าที่ตามพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 มาตรา 35 มีดังต่อไปนี้

1. บำรุงรักษามัสยิดและทรัพย์สินของมัสยิดให้เรียบร้อย
2. วางระเบียบปฏิบัติภายในของมัสยิดเพื่อให้การดำเนินงานของมัสยิดเป็นไป ด้วยความเรียบร้อย
3. ปฏิบัติตามคำแนะนำชี้แจงของคณะกรรมการกลางอิสลามแห่งประเทศไทย และคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดในเมื่อไม่ขัดต่อบัญญัติแห่งศาสนาอิสลามและกฎหมาย
4. สนับสนุนสัปบุรุษในการปฏิบัติศาสนกิจ ส่งเสริมให้เกิดความสามัคคีและช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในทางที่ชอบตามบัญญัติแห่งศาสนาอิสลาม
5. พิจารณามีมติรับมุสลิมเขาเป็นสัปบุรุษประจำมัสยิด
6. อำนวยความสะดวกและอบรมสั่งสอนให้สัปบุรุษประจำมัสยิดปฏิบัติศาสนกิจโดยถูกต้องเคร่งครัด
7. ประนีประนอมขอพิพาทระหว่างสัปบุรุษประจำมัสยิดเมื่อได้รับการร้องขอ
8. จัดให้มีและรักษาสมุดทะเบียนสัปบุรุษประจำมัสยิด และตรวจตราแก้ไขเพิ่มเติมสมุดทะเบียนดังกล่าวให้ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง

อย่างไรก็ดีด้วยกฎหมายระบุว่ามัสยิดสถานะเป็น “นิติบุคคล” (Legal Entity) ที่เน้นการทำงานเพื่อการกุศลคล้ายๆ กับเป็นมูลนิธิ สมาคมเพื่อสาธารณะประโยชน์ นิติบุคคล จึงเปรียบเสมือนบุคคล 1 คน ที่กฎหมายสมมติขึ้นมาให้มีสภาพบุคคลเช่นเดียวกับบุคคลธรรมดา แต่มีความสามารถ สิทธิ และหน้าที่ตามที่ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์หรือกฎหมายอื่นๆ ได้ระบุไว้

ดังนั้นมัสยิดจึงสามารถออกกฎเกณฑ์ การทำนิติกรรมสัญญา และการดำเนินกิจกรรมเพื่อผลประโยชน์ของมัสยิด แต่ละมัสยิดจึงสามารถออกแบบการบริหารจัดการได้ค่อนข้างอิสระภายใต้กรอบของนิติบุคคลตามกฎหมายมหาชน ทั้งการตั้งบริษัท มูลนิธิ ร้านค้า โรงเรียน ซื่อ-ขายที่ดิน หรือทรัพย์สินอื่นๆ ได้ หากการบริหารจัดการมัสยิดดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพจะทำให้มัสยิดเกิดมูลค่าอย่างมาก ไม่ต่างจากวัดที่มีชื่อเสียงในประเทศไทยที่มีรายได้แต่ละปีจำนวนมาก ในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้มีมัสยิดบางแห่งได้ดำเนินกิจการด้านการศึกษา กล่าวคือ จัดทะเบียนโรงเรียนเอกชนสามัญภายใต้นิติบุคคลมัสยิดสามารถสร้างรายได้เข้ามัสยิดและชุมชน หรือ การดำเนินกิจกรรมอย่างอื่น ๆ ได้เท่าที่ความพร้อมของมัสยิดพึงมี ดังจะได้นำเสนอกรณีศึกษามัสยิดต่าง ๆ ในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ที่มีประวัติและบทบาทสำคัญในการพัฒนาสังคมทั้งในเชิงเศรษฐกิจการเมือง สังคม วัฒนธรรมและสุขภาวะ

มัสยิดกรณีศึกษา

การศึกษาวิจัยได้ทบทวนบทบาทหน้าที่กรณีตัวอย่างมัสยิด 3 แห่งที่บริหารจัดการได้ดีเยี่ยม และใช้ความได้เปรียบในข้อกฎหมายตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นประกอบด้วย 1) มัสยิดอัตตะฮาวุน เทศบาล

ตำบลบางปู อำเภอยะหริ่ง ปัตตานี 2) มัสยิดนูรือมาน บ้านแพรก ตำบลศาลาใหม่ อำเภอตากใบ จังหวัดนราธิวาส และ 3) มัสยิดบ้านเหนือ ตำบลคูเต่า อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

1. มัสยิดอัสตะอาวัน

มัสยิดอัสตะอาวัน ตั้งอยู่ริมถนนสายเอเชีย 18 กม.ที่ 15 จากปัตตานีไปย่นนราธิวาส หรือ ถนนสาย 42 ใน ม.3 ต.บางปู อ.ยะหริ่ง จ.ปัตตานี ที่ตั้งของมัสยิดอัสตะอาวันปัจจุบัน เคยเป็นสถานที่เรียนตาดีกาของชุมชนและละหมาดในกลุ่มนักเรียนตาดีกา จำนวนนักเรียนที่เพิ่มมากขึ้นตลอดจนชุมชนบางปูที่มีความหนาแน่นมากขึ้น จึงมีแนวคิดจัดตั้งมัสยิดที่ถูกต้องตามหลักการและได้จดทะเบียนกับทางราชการอีกแห่ง โดยปกติคนในชุมชนอัสตะอาวันจะไปละหมาดที่มัสยิดบางปูก็พอ หรือบางส่วนของที่ติดกับบางปูสุเหร่าก็จะไปละหมาดที่มัสยิดบางปูสุเหร่า

สถานที่เรียนตาดีกาจึงผนวกกับการซื้อพื้นที่เพิ่มเติมได้รับการปรับให้เป็นพื้นที่ก่อสร้างมัสยิดอัสตะอาวัน และเริ่มก่อสร้างในปีพ.ศ.2530 แนวคิดการสร้างมัสยิดของคณะกรรมการมัสยิดยุคนั้น ควรสร้างมัสยิดที่ใหญ่และมากกว่า 1 ชั้นเพราะมีพื้นที่ที่จำกัด ในอนาคตจำนวนสัปปุรุสที่เพิ่มขึ้นอาจเกิดปัญหาเรื่องพื้นที่ละหมาดไม่เพียงพอ ดังนั้นแปลนมัสยิดจึงออกมาเป็นการสร้างเป็นอาคาร 2 ชั้น ชั้นบนสำหรับประกอบศาสนกิจ ส่วนชั้นล่างทำเป็นห้องประชุม สถานีวิทยุ สถานที่อาบน้ำละหมาด ห้องน้ำ ห้องประกอบอาหาร ห้องเก็บวัสดุและสถานที่จอดรถ “มัสยิดอัสตะอาวัน” แปลว่า การร่วมมือร่วมใจกัน เพราะทุกคนและหลายประเทศให้การสนับสนุน เช่น โคมกั้นำมาจากประเทศมาเลเซีย ไม้ที่ทำแผ่นป้ายคำสำคัญในคัมภีร์อัลกุรอาน ก็นำมาจากประเทศลาว เป็นต้น มัสยิดอัสตะอาวันเป็นมัสยิดที่สร้างนานที่สุดระยะเวลาในการสร้างดำเนินมากกว่า 30 ปี แต่ยังไม่เสร็จแต่เป็นความภาคภูมิใจของชาวบ้านเพราะเป็นการร่วมมือร่วมใจกันสร้างขึ้นมา

องค์กร หน่วยงาน และกิจกรรมภายใต้มัสยิด

มัสยิดอัสตะอาวัน มีองค์กรและหน่วยงานย่อยอีกหลายองค์กรทำงานขับเคลื่อนสังคม โดยเฉพาะงานด้านสาธารณกุศลและสื่อ องค์กรและหน่วยงานย่อยประกอบด้วย 1) ศูนย์การศึกษาอิสลาม มัสยิดอัสตะอาวันบางปู 2) สถานีอัสตะอาวันเรดิโอ 100.5 MHz 3) ศูนย์สงเคราะห์เด็กกำพร้า *มัสยิดอัสตะอาวัน* บางปู 4) กองทุนชะกาตมัสยิดอัสตะอาวัน 5) กองทุนบิณฑบาตมัสยิด 6) ประปาหมู่บ้านมัสยิด 7) สภานักกลุมาอ์(วิชาการ) 8) กองทุนสวัสดิการจัดการศพสัปปุรุสฟรี 9) กองทุนอื่น ๆ ซากาตฟิตเราะฮ์ กองทุนสังฆะวันละบาท (กระปุกออมสิน) กองทุนการศึกษา กองทุนเด็กกำพร้า และกองทุนสร้างมัสยิด 10) สมาคมผู้พิทักษ์มัสยิดอัสตะอาวันบางปู และ 11) กลุ่มเยาวชนชาบาบอัสตะอาวัน

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า มัสยิดอัสตะอาวันได้ขับเคลื่อนการทำงานในหลายด้านเพื่อให้การดำเนินงานสัมฤทธิ์ผลและงานมีประสิทธิภาพ พยายามเลือกคนที่ทำงานที่พร้อมทำงาน มีจิตอาสา และมีความรู้ความชำนาญในส่วนงานที่ทำ

2. มัสยิดนูรือมาน

มัสยิดนูรือมาน ตั้งอยู่หมู่ที่ 6 ท่าแพรก ต.เจ๊ะเห อ.ตากใบ จ.นราธิวาส ได้จดทะเบียนมัสยิดเมื่อวันที่ 20 มิถุนายน 2527 ทะเบียนเลขที่ 407/2527 ประวัติการก่อสร้างมัสยิดนูรือมาน ได้สร้างขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2527 มีการเรียนการสอนคัมภีร์อันกุรอาน และยังใช้พื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นศูนย์การศึกษาอิสลามประจำมัสยิดนูรือมาน เปิดการสอนทุกวันเสาร์และวันอาทิตย์ โดยมีนายบรอเฮง แวนาแว เป็นอิหม่ามคนปัจจุบัน อิหม่ามและคณะกรรมการของมัสยิดนูรือมานสามารถดำเนินงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทั้งในแง่การบริหารจัดการภายในและความร่วมมือของสัปปุรุส

องค์กร หน่วยงาน และกิจกรรมภายใต้มัสยิด

การบริหารงานของคณะกรรมการประจำมัสยิดใช้คณะกรรมการประจำเป็นกลไกในการขับเคลื่อนกิจกรรมและโครงการ การแบ่งเขตรับผิดชอบและส่วนงานที่คณะกรรมการแต่ละชุดและแต่ละคนต้องรับผิดชอบ ในจำนวนคณะกรรมการทั้งหมด 12 คน ได้แบ่งความรับผิดชอบเป็นเขตรับผิดชอบละ 3-4 คน โดยทั้งหมดมี 4 เขต แต่ละเขตมีการแบ่งหน้าที่กันจัดเก็บข้อมูล การลงพื้นที่ และกิจกรรมที่แต่ละชุด แต่ละคนต้องดำเนินการ หลัก ๆ ที่เป็นส่วนงานเฉพาะก็จะเป็นศูนย์การศึกษาอิสลามศึกษา หรือ ตาติกา ส่วนงานอื่น ๆ แบ่งออกเป็นงานบริหาร งานวิชาการ งานบริการ งานธุรการ ฝ่ายปกครอง (ดังตาราง)

ตารางที่ 1: ตารางแสดงกิจกรรมแต่ละส่วนงานของคณะกรรมการประจำมัสยิด

ที่	กิจกรรม	ระยะเวลา	ฝ่ายงานที่รับผิดชอบ
1	กิจกรรมละศีลอด	ปีละ 1 ครั้ง	งานบริหาร/งานบริการ
2	กิจกรรม 10 วันสุดท้ายรอมฎอน	ทุกสัปดาห์	งานวิชาการ
3	กิจกรรมเยี่ยมเยียนสัปปุรุชมัสนิดนูรอิมาน	ทุกสัปดาห์	งานธุรการ
4	ประชุมประจำเดือนเยาวชนนูรอิมาน	ทุกเดือน	คณะกรรมการทุกฝ่ายงาน
5	กิจกรรมส่งเสริมอามัลทุกวันศุกร์	ทุกวันศุกร์	งานวิชาการ
6	โครงการส่งเสริมและพัฒนาคณะกรรมการมัสนิด	ปีละ 1 ครั้ง	งานวิชาการ
7	Classroom Meeting Tadika	ปีละ 1 ครั้ง	ฝ่ายปกครอง
8	โครงการ “กระปุกวันละบาท”	ทั้งปี	ฝ่ายเศรษฐกิจ
9	กฎระเบียบหมู่บ้าน/Hukum Pakat	ทุกเดือน	ฝ่ายปกครอง
10	1 ใจเดียวกัน (1 กรรมการ 10 มะฆูมสตรี)	ทุกวันศุกร์	งานวิชาการ
11	1 ใจเดียวกัน (1 กรรมการ 10 มุสลิมะฮ์)	ทุกวันศุกร์	งานวิชาการ
12	กิจกรรมพ่อยุ่/พอกิน/ตามรอยพ่อ	ทุกเดือน	งานบริหาร/งานบริการ/ เศรษฐกิจ
13	Big Cleaning Day	3 เดือนต่อครั้ง	งานบริการ
14	ใส่ใจสุขภาพผู้สูงอายุ	ทุกเดือน	งานบริการ/อสม.
15	โครงการ “เติมความรู้ แบ่งปัน รอยยิ้ม” เด็กกำพร้านูรอิมาน	ปีละ 1 ครั้ง	คณะกรรมการทุกฝ่ายงาน
16	โครงการพัฒนาศักยภาพครูผู้สอนนูรอิมาน	ปีละ 1 ครั้ง	งานวิชาการ
17	บ้านสะอาดน่าอยู่	3 เดือนต่อครั้ง	งานบริหาร/งานบริการ
18	กิจกรรมมอบประกาศนียบัตรผู้สำเร็จการ เรียนชั้น 6 ตาติกา	ปีละ 1 ครั้ง	งานวิชาการ
19	กิจกรรมวันครอบครัวนูรอิมาน Nuriman Famila day	ปีละ 1 ครั้ง	งานบริหาร/งานบริการ

3. มัสยิดบ้านเหนือ

มัสยิดบ้านเหนือ ตั้งอยู่ ณ ชุมชนบ้านเหนือ ตำบลคูเต่า อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ถือเป็นชุมชนนอกตัวเมืองหาดใหญ่ดั้งเดิมที่อาศัยแหล่งน้ำธรรมชาติ คือ คลองอู่ตะเภา ทั้งนี้คลองสำคัญลำนี้มีต้นน้ำมาจากแม่น้ำตรังชายแดนไทย-มาเลเซียทอดยาว 300 กิโลเมตรโดยประมาณ แล้วไหลลงสู่ทะเลสาบสงขลา ถือเป็นแหล่งการตั้งถิ่นฐานของชุมชนทั้งไทยพุทธและมุสลิมตลอดฝั่งซ้ายและขวา

ชุมชนมัสยิดบ้านเหนือ ตั้งอยู่ริมคลองอู่ตะเภาด้วยเช่นกันมีระยะห่างจากบ้านเหนือไปยังทะเลสาบ 4 กิโลเมตรโดยประมาณ ประชากรในปี พ.ศ.2559 จำนวน 733 ครัวเรือน รวมประชากร 3,649 คน โดยแยกเป็นชาย 1,820 คน หญิง 1,829 คน ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพการประมงและค้าขาย จากคำบอกเล่าของผู้อาวุโสเชื่อว่าชุมชนมัสยิดบ้านเหนือมีความเป็นมามากกว่า 100 ปี หากนับเอาจากอายุของผู้อาวุโสสูงสุดของผู้ให้ข้อมูล

ข้อมูลที่สามารถเข้าถึงได้จากคนรุ่นต่อมา คือ อาคารมัสยิดหลังเก่าของชุมชนนี้ ได้สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2505 โดยเป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็กขนาด 15 X 27.50 เมตร มุงด้วยกระเบื้องดินเผาใช้เป็นสถานที่ละหมาดมานาน จนกระทั่งปีพ.ศ.2526 ได้มีการแยกสร้างมัสยิดอีกหลัง ด้วยมัสยิดหลังเดิมไม่สามารถรองรับจำนวนสัปบุรุษที่เพิ่มขึ้นในทุกปี สัปบุรุษส่วนหนึ่งที่อาศัยอยู่ในชุมชนหัวสะพานแยกตัวออกไปตั้งมัสยิดใหม่ โดยใช้ชื่อว่า “มัสยิดซีรอตอลมุสตะกิม” เป็นผลให้ในหมู่ที่ 7 ตำบลคูเต่า อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา มีมัสยิดเพิ่มเป็น 2 มัสยิด (คือ มัสยิดบ้านเหนือ และ มัสยิดซีรอตอลมุสตะกิม) ตั้งแต่นั้นมา

สำหรับมัสยิดบ้านเหนือหลังเก่าก็มีจำนวนสัปบุรุษเพิ่มมากขึ้นด้วยเช่นกัน ในปี พ.ศ.2540 มัสยิดบ้านเหนือหลังเก่า ก็ไม่สามารถรองรับสัปบุรุษที่มาละหมาดกันได้ทั้งหมด อิหม่ามฮัจยีแอ ศรีอาหมัด อิหม่ามมัสยิดบ้านเหนือขณะนั้นจึงได้หารือกับคณะกรรมการมัสยิด และสัปบุรุษในชุมชนบ้านเหนือ โดยได้มิตรร่วมกันให้สร้างมัสยิดหลังใหม่ขึ้น ในพื้นที่ซึ่งได้มีการซื้อไว้ก่อนหน้านี้แล้ว มัสยิดบ้านเหนือหลังใหม่มี นายอุหมาด หมัดบิลเฮด กำนันตำบลคูเต่าในขณะนั้น เป็นผู้ควบคุมการก่อสร้างที่เริ่มขึ้นในปี พ.ศ.2541 ใช้งบประมาณการก่อสร้างที่ระดมทุนมาจากชาวชุมชนเป็นหลัก โดยมีการจัดเลี้ยงน้ำชาขึ้น ณ มัสยิดบ้านเหนือ เป็นประจำวันศุกร์เพื่อให้พี่น้องชาวชุมชนได้มาตีม้น้ำชาและร่วมบริจาคเงินเพื่อก่อสร้างมัสยิดต่อไป จนถึงทุกวันนี้การตีม้น้ำชาเพื่อการกุศลก่อสร้างมัสยิดบ้านเหนือก็ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง และขณะนี้มัสยิดหลังใหม่ที่มีขนาด 27 x 42 เมตร สูง 115 เมตร ก็ยังดำเนินการก่อสร้างไปขณะที่ผู้ละหมาดญะมาอะฮ์ในมัสยิดก็เพิ่มจำนวนขึ้นด้วยเช่นกัน (ฮัลวา ตาญี, 2554)

มัสยิดบ้านเหนือได้ดำเนินงานที่ครอบคลุมหลายด้าน โดยเฉพาะด้านการศึกษา นอกจากการให้ความสำคัญกับการศึกษาภายในมัสยิด การสอนอัลกุรอาน และการอบรมศาสนา การสอนศาสนาที่เป็นปกติ คือ ศูนย์การศึกษาอิสลามประจำมัสยิดหรือการศึกษาระดับพัรดูอินประจำมัสยิด (ในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้จะใช้คำว่าตาดีกา) ด้วยการให้ความสำคัญกับการศึกษาและมองว่าควรให้เด็กนักเรียนทุกคนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 1 ถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 โดยแต่งตัวตามบัญญัติศาสนาอิสลาม ดังนั้นตั้งแต่ปี 2543 เป็นต้นมา เด็กผู้ชายทุกคนสวมกางเกงขาสั้นสีขาวก็ไปโรงเรียน ขณะที่เด็กผู้หญิงสวมฮิญาบสีขาว เสื้อแขนยาว กระโปรงสีดำยาวกันทุกคนเช่นกัน เมื่อเด็กจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 แล้วแทบไม่มีพ่อแม่คนใดส่งลูกไปเรียนในโรงเรียนที่สอนวิชาสามัญล้วนๆ แต่จะให้เรียนในโรงเรียนที่สอนวิชาศาสนาควบคู่ไปด้วยเท่านั้น (ฮัลวา ตาญี, 2554)

มัสยิดบ้านเหนือหลังที่ใช้งานอยู่ในปัจจุบันได้เริ่มการก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ.2540 ใช้เงินก้อนแรกที่ได้รับบริจาคจากชุมชนเพียง 300,000 บาท ผ่านมาถึงปีพ.ศ.2552 แม้การก่อสร้างมัสยิดบ้านเหนือจะยัง

ไม่แล้วเสร็จสมบูรณ์ แต่เหตุการณ์นี้กลับสร้างปรากฏการณ์ใหม่ขึ้นในชุมชนมัสยิดบ้านเหนือ คือ การต๋ม่น้ำชาวันศุกร์ เพื่อบริจาคเงินสมทบทุนก่อสร้างมัสยิด การต๋ม่น้ำชาเพื่อมัสยิดกลายเป็นวัฒนธรรมที่ดำเนินไปอย่างกลมกลืนกับวิถีชีวิตประจำสัปดาห์ของชาวชุมชน เพราะเมื่อถึงทุกวันศุกร์ บรรดาสัปบุรุษในชุมชนบ้านเหนือจะพากันไปต๋ม่น้ำชาพร้อมกันที่มัสยิดบ้านเหนือ และบริจาคเงินตามกำลังศรัทธาเพื่อให้การดำเนินงานของมัสยิดบ้านเหนือก้าวหน้าต่อไปได้ ด้วยเงินบริจาค เหลือแล้วศุกร์ละ 10,000 บาท ทำให้การก่อสร้างมัสยิดบ้านเหนือซึ่งดำเนินมาถึงปัจจุบันนับเป็นเวลา 12 ปี สิ้นค่าก่อสร้างไปแล้วไม่ต่ำกว่า 16,000,000 บาท จนถึง ณ วันนี้ การก่อสร้างมัสยิดบ้านเหนือก็ยังดำเนินการไปอย่างต่อเนื่องได้ โดยที่ชุมชนมัสยิดบ้านเหนือไม่จำเป็นต้องจัดงานเลี้ยงเพื่อเชิญพี่น้องจากต่างหมู่บ้านให้มาร่วมบริจาคในการก่อสร้าง (ฮัลวา ตาญี, 2554)

การจัดกิจกรรมต๋ม่น้ำชาเพื่อการกุศลดำเนินต่อไป และเงินส่วนที่เหลือจากการสร้างมัสยิดสามารถนำมาสร้างอาคารศูนย์อบรมเด็กก่อนเกณฑ์ประจำมัสยิดบ้านเหนือ และอาคารโรงเรียนกัลยาณชนรังสรรค์ เด็กๆ ที่อยู่ในวัย 3-5 ขวบของชุมชนแห่งนี้ ได้เริ่มเข้าสู่กระบวนการอบรมตามระบบของมัสยิดบ้านเหนือมาตั้งแต่ปี พ.ศ.2538 โดยใช้โรงอาหารของมัสยิดบ้านเหนือเป็นสถานที่อบรมเด็กก่อนเกณฑ์ จนถึงปีพ.ศ.2549 อาคารศูนย์อบรมเด็กเล็กก่อนเกณฑ์ที่มีอยู่ ไม่สามารถรองรับจำนวนเด็กที่เพิ่มขึ้นได้ องค์การบริหารส่วนตำบลคูเต่าได้สนับสนุน งบประมาณการก่อสร้างอาคารหลังใหม่ให้ ในงบประมาณ 500,000 บาท ซึ่งไม่เพียงพอ จึงได้รับการสนับสนุนชาวชุมชนบ้านเหนือจึงสมทบอีก 700,000 บาท ซึ่งได้มาจากการบริจาคอาคารหลังใหม่จึงสร้างเสร็จในปี พ.ศ.2551 และในปีเดียวกันนี้ก็ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากมูลนิธิเพื่อส่งเสริมและพัฒนาสังคมอีกจำนวน 400,000 บาท เพื่อก่อสร้างอาคารศูนย์อบรมจริยธรรมอิสลามประจำมัสยิด แต่งบประมาณที่ได้ก็ยังไม่เพียงพอ ดังนั้นชาวชุมชนบ้านเหนือจึงร่วมกันสมทบงบประมาณอีก 2,000,000 บาท จนสามารถก่อสร้างอาคารศูนย์อบรมจริยธรรมอิสลามประจำมัสยิดบ้านเหนือได้แล้วเสร็จ และเปิดใช้เมื่อวันที่ 20 ธันวาคม 2551 (ฮัลวา ตาญี, 2554)

การมีอาคารที่ได้มาตรฐานดังกล่าวนี้ ทำให้ชุมชนเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของการจัดการศึกษาเรียนรู้ด้วยตนเอง จึงมีการจัดตั้งมูลนิธิกัลยาณชนรังสรรค์ มัสยิดบ้านเหนือขึ้น และได้รับการจดทะเบียนอย่างถูกต้องตามกฎหมายเมื่อวันที่ 17 มิถุนายน 2551 วัตถุประสงค์ของมูลนิธิคือเพื่อจัดการศึกษาแก่เด็กและเยาวชน ตั้งแต่ชั้นอนุบาลไปจนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 และยกฐานะของศูนย์อบรมจริยธรรมเดิมเป็นโรงเรียนกัลยาณชนรังสรรค์ มัสยิดบ้านเหนือ โดยเริ่มจากการเปิดชั้นอนุบาล 1 ในปีการศึกษา2552 เป็นรุ่นแรกมีเด็กนักเรียน 63 คน ครู 4 คน ไม่เพียงแต่เด็กและเยาวชนเท่านั้น ที่ได้รับการเอาใจใส่เรื่องการให้ความรู้ซึ่งมีฐานคือจักรวาลทัศน์อิสลาม แม้แต่สัปบุรุษในชุมชนมัสยิดบ้านเหนือเอง ก็ได้รับการส่งเสริมให้มีการศึกษาเรียนรู้กันเป็นประจำโดยใช้มัสยิดบ้านเหนือเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้ ไม่เฉพาะในด้านการปฏิบัติศาสนกิจให้ถูกต้องเท่านั้น แต่ยังรวมถึงเรื่องการสร้างระบบสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองบนกระบวนคิดดังกล่าวด้วย (ฮัลวา ตาญี, 2554)

องค์กร หน่วยงาน และกิจกรรมภายใต้มัสยิด

มัสยิดบ้านเหนือถือเป็นมัสยิดที่ดำเนินงานหลากหลายด้านอย่างมาก โดยไม่ได้จำกัดเฉพาะการประกอบศาสนกิจและการเรียนการสอนเกี่ยวกับการประกอบศาสนกิจ แต่ได้ดำเนินกิจกรรมที่เด่น ๆ หลายอย่างในรูปแบบของกองทุน หรือ อนุกรรมการเฉพาะด้าน หรือ มูลนิธิ หรือ การทำงานร่วมกับภาคส่วนอื่น ๆ ทั้งภาครัฐและเอกชน องค์กร หรือ หน่วยงาน หรือ อนุกรรมการในรูปแบบต่าง ๆ มีเป้าหมายเฉพาะและเป้าหมายร่วม (ดูรายละเอียดในตารางประกอบ) ทำให้โครงการต่าง ๆ และกิจกรรมต่าง ๆ ดำเนินไปตามแนวทางที่วางไว้

ตารางที่ 2: ตารางแสดงองค์กรหรือหน่วยงานย่อยหรืออนุกรรมการภายใต้การทำงานของมัสยิดบ้านเหนือ

ที่	ชื่อองค์กร หรือ หน่วยงาน หรือ อนุกรรมการ	ปีจัดตั้ง	เป้าหมายการจัดตั้ง
1	คณะที่ปรึกษาของมัสยิด	2545	คณะฯประกอบไปด้วยบรรดาผู้อาวุโสที่ได้ประกอบคุณงามความดี และเป็นທີ່เคารพนับถือของคนในชุมชนมายาวนาน จำนวน 5 คน ทำหน้าที่ให้คำปรึกษาในการดำเนินงานต่างๆ ของมัสยิดบ้านเหนือ ร่วมประชุมและร่วมในการไกล่เกลี่ยปัญหาข้อพิพาทต่างๆ ระหว่างสัปบุรุษเมื่อมีการนำปัญหานั้นมาร้องเรียนกับทางมัสยิด
2	คณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิด (คอม.) และผู้ช่วยกรรมการ	2551	ชุมชนแห่งนี้แบ่งเขตต่างๆ ในชุมชนออกเป็น 10 เขต แต่ละเขตจะมีหัวหน้าเขตที่เป็นกรรมการอิสลามประจำมัสยิดบ้านเหนือเป็นผู้ดูแลโดยมีผู้ช่วยเขตละ 2 คน ทำหน้าที่สนองและแปรนโยบายของมัสยิดบ้านเหนือไปสู่การปฏิบัติในเขตที่ตนเองรับผิดชอบ ดูแลทุกข์สุขของประชาชนในเขตเสนอชื่อผู้เห็นสมควรได้รับความช่วยเหลือ ตักเตือนผู้ที่ฝ่าฝืนกฎของชุมชน และลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืนตามระเบียบบริหารกิจการของมัสยิดบ้านเหนือ
3	คณะผู้พิทักษ์ระเบียบมัสยิด (ผทม.) มีทั้งฝ่ายชายและฝ่ายหญิง ตั้งขึ้นเมื่อปี 2546	2546	ประกอบด้วยคนหนุ่มสาวที่ได้รับการคัดเลือกจากคณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดและผู้ช่วย เขตละ 8 คน (ชาย 4 คน หญิง 4 คน) ทำหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อย ในช่วงเวลาของการประกอบ พิธีทางศาสนาที่มัสยิดบ้านเหนือ และจัดการรักษาเวรยามกลางคืนรอบหมู่บ้านซึ่งปัจจุบันยังมีการผลัดเปลี่ยนระวักรักษาหมู่บ้านอยู่ โดยผู้ปฏิบัติการไม่มีเงินค่าตอบแทนจากหน่วยงานใดๆ ของรัฐ แต่มีผู้บริจาคเพื่อซื้ออาหารและเครื่องดื่มเลี้ยงผู้อยู่เวรยามทุกคืน
4	กลุ่มแม่บ้านมัสยิดบ้านเหนือ	2546	มีสมาชิก 34 คนทำหน้าที่ในกิจการด้านสตรีของชุมชน ทั้งการรวมตัวทำอาชีพเสริม การฝึกอบรมเยาวชนหญิง การดูแลตักเตือนผู้หญิงที่ประพฤติตนไม่เหมาะสม และการต้อนรับผู้มาเยี่ยมเยือนชุมชนบ้านเหนือ
5	สภาชุรอ	2549	ประกอบด้วยสมาชิก 50 คน โดยสัปบุรุษในแต่ละเขตคัดเลือกคนในเขตของตนเอง เขตละ 5 คน หน่วยงานนี้เกิดขึ้นสืบเนื่องจากความแตกแยกในชุมชน ทุกครั้งที่มีการเลือกตั้งผู้ทำหน้าที่ทางการเมืองในท้องถิ่น ทำให้ผู้บริหารมัสยิดบ้านเหนือไม่อาจนิ่งดูตาได้จึงตั้งสภาชุรอขึ้น ทำหน้าที่กลั่นกรองบุคคลที่จะเข้ามาทำงานด้านการเมือง-การปกครองส่วนท้องถิ่น โดยผู้มีความประสงค์

ที่	ชื่อองค์กร หรือ หน่วยงาน หรือ อนุกรรมการ	ปีจัดตั้ง	เป้าหมายการจัดตั้ง
6	กองทุนออมทรัพย์ชุมชน มัสยิดบ้านเหนือ	2548	จะลงสมัครรับเลือกตั้ง ต้องได้รับความเห็นชอบจากสภาชุมชนเท่านั้น การตั้งสภาชุมชนแม้จะไม่สามารถทำให้เกิดเอกภาพได้ในทันที แต่ก็มีผลให้การเลือกตั้งในปี 2551 มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเกิดขึ้น ซึ่งเอื้อต่อการสร้างความสมานฉันท์ในชุมชนได้มากกว่าในอดีต และยังมีผลให้ทิศทางการเมืองในชุมชนมีความเป็นเอกภาพมากขึ้น ต่อมาได้มีข้อตกลงร่วมกันระหว่างมัสยิดโดยสภาชุมชน กับ คณะผู้ทำงานการเมืองในชุมชน เมื่อวันที่ 19 พ.ย. 2551 ในประเด็นต่างๆดังนี้ 1. จะส่งเสริมและร่วมมือในการบังคับใช้กฎหมายชุมชน 2. จะประชุมปรึกษาหารือกับฝ่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่อหามติในการดำเนินคดีกับผู้กระทำความผิด 3. จะไม่ใช่ตำแหน่งช่วยเหลือ/ค้าประกันคนที่ปรากฏว่าได้ทำความผิดอย่างชัดเจน 4. จะร่วมมือ/ช่วยเหลือการดำเนินงานของมัสยิดในการสร้างสังคมตามแนวทางอิสลาม เช่นการจัดญะมาอะฮ์วัยรูนหรือการทัศนศึกษาดูงานต่างๆ 5. สภาชุมชนจะพิจารณาพฤติกรรมของฝ่ายการเมืองว่าอยู่ในกรอบคำสัญญาหรือไม่ หากผู้ใดไม่สามารถประพฤติตามสัญญา หรือไม่อยู่ในกรอบศาสนา สภาก็จะงดการสนับสนุนในการเลือกตั้งครั้งต่อไป 6. สภาชุมชนยังทำหน้าที่ดูแลสาธารณูปโภคชุมชน โดยการขอรับบริจาคเงินจากทุกครัวเรือนเดือนละ 10 บาท เพื่อเอาไว้ใช้ในการสร้าง ซ่อมแซม และปรับปรุงสาธารณูปโภคในชุมชนโดยไม่ต้องรอนงบประมาณจากหน่วยงานภาครัฐหรือองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น 7. หน่วยงานทั้งหมดของชุมชนที่กล่าวมาแล้ว จะมีการประชุมร่วมกันเป็นประจำทุกเดือน ณ มัสยิดบ้านเหนือ โดยมี อิหม่ามฏ็อบรอเนีย ทำหน้าที่เป็นประธานในการประชุม ซึ่งสามารถสรุปโครงสร้างของหน่วยงานต่างๆ ที่อยู่ภายใต้การดูแลของมัสยิดบ้านเหนือและร่วมกันประชุมทุกเดือน มีวัตถุประสงค์เพื่อการแก้ปัญหาที่อยู่อาศัยในชุมชน แม้จะตั้งมาไม่นานนัก แต่ละกลุ่มก็สามารถคลี่คลายปัญหาดังกล่าวได้ในปี 2550 เมื่อกลุ่มออมทรัพย์สามารถระดมทุนซื้อที่ดินในชุมชนจำนวน 6 ไร่ แล้วแบ่งขายให้แก่ผู้มี

ที่	ชื่อองค์กร หรือ หน่วยงาน หรือ อนุกรรมการ	ปีจัดตั้ง	เป้าหมายการจัดตั้ง
7	สภาเยาวชน	2550	ปัญหาที่อยู่อาศัยแออัด จำนวน 15 ครอบครัว โดยให้ผ่อนชำระเดือนละ 500 บาทภายใน 15 ปี นั้นทำให้คนในชุมชนได้ดำเนินชีวิตอยู่ในวงล้อมที่ดีขึ้น
8	ศูนย์อบรมเด็กก่อนเกณฑ์ มัสยิดบ้านเหนือ (ศดม. บ้านเหนือ)	2540	ที่ประชุมและคณะกรรมการด้านกิจการเยาวชน
9	ศูนย์อบรมศาสนาอิสลามและจริยธรรมประจำมัสยิดบ้านเหนือ	2549	เด็กก่อนเกณฑ์มัสยิดบ้านเหนือ (ศดม. บ้านเหนือ)มีอายุ 2.5-5 ปี จำนวน 120 คน
10	กลุ่มออมทรัพย์เพื่อบ้านมั่นคง มัสยิดบ้านเหนือ	2548	มีนักเรียนจำนวน 223 คน ครู 8 คน เปิดอบรมทุกวันเสาร์-อาทิตย์ ตั้งแต่เวลา 08.30-15.30 น.
11	คณะกรรมการ เรียกว่า คณะอิสปะฮ์	2550	สนับสนุนการออมทรัพย์ของชุมชนและมีการจัดการกันเอง
12	โรงเรียนกัลยาณชนรังสรรค์ มูลนิธิ	2550	เขตละ 1 คน รวมทั้งสิ้น 10 คน ทำหน้าที่คอยแนะนำปวงสัปบุรุษในสิ่งที่ดีๆ และคอยตักเตือนหากพบเห็นสัปบุรุษประพฤติผิดหลักศาสนา
13	มูลนิธิ กัลยาณชนรังสรรค์	2551	เปิดสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาล 1 - ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ดำเนินกิจการโรงเรียนให้เป็นไปตามเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของมูลนิธิ

ที่มา: รวบรวมและปรับจากจาก ฮัลวา ตาญี (2554)

ส่วนโครงการและกิจกรรมสำคัญ ๆ เฉพาะด้านและเฉพาะเรื่องมีอีกหลายอย่าง ส่วนหนึ่งประกอบด้วย โครงการและกิจกรรมต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. โครงการประมงบ้านเหนือรักษาสภาพ
2. โครงการพัฒนาระบบโปรแกรมบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม
3. โครงการสัมมนาแกนนำชุมชน
4. การสัมมนาและระดมความคิดเห็นจากคณะกรรมการอิสลาม ประจำมัสยิด และคณะที่ปรึกษามัสยิด ตลอดจน คณะกรรมการประชาคมหมู่บ้าน แกนนำชุมชน
5. การสัมมนาและระดมความคิดเห็นจากกลุ่มแม่บ้านและยุวสตรี
6. การสัมมนาและระดมความคิดเห็นจากกลุ่มเยาวชน
7. กิจกรรมหนึ่งที่ทุกๆ สามเดือนจะจัดขึ้นมาครั้งหนึ่ง คือการจัดเลี้ยงอาหารซึ่งเรียกกันว่า “น้ำชาสามัคคี”

อภิปรายผล

การศึกษาวิจัยเรื่องการบริหารจัดการมัสยิดในฐานะนิติบุคคลในจังหวัดชายแดนภาคใต้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาองค์ความรู้เกี่ยวกับนิติบุคคลที่เกี่ยวข้องกับศาสนสถานโดยเน้นมัสยิด 2) ศึกษาบทบาทมัสยิดจากมัสยิดกรณีศึกษาในฐานะนิติบุคคลในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ และ 3) เป็นแนวทางการยกระดับศักยภาพของมัสยิดในการขับเคลื่อนชุมชนจากมัสยิดกรณีศึกษาในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ ดังนั้นการศึกษาพบว่าการจัดตั้งมัสยิดและมัสยิดที่ได้รับการจดทะเบียนมีสถานะเป็นนิติบุคคลตามพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 และกฎกระทรวงฉบับที่ 2 (พ.ศ.2542) ออกตามความในพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 ซึ่งโดยนัยของกฎหมายมัสยิดจัดอยู่ในประเภทนิติบุคคลตามกฎหมายมหาชนเทียบได้กับ วัด มัสยิด จังหวัด กระทรวง ทบวง กรม และองค์กรมหาชนอื่น ๆ ต่างจากนิติบุคคลอีกประเภทหนึ่งซึ่งจัดอยู่ในประเภทกฎหมายเอกชน ซึ่งประกอบด้วย บริษัทจำกัด ห้างหุ้นส่วนจำกัด ห้างหุ้นส่วนสามัญจดทะเบียน สมาคม และมูลนิธิ ความเป็นนิติบุคคลของมัสยิดจึงได้เปรียบในทางปฏิบัติ หากคณะกรรมการมัสยิดโดยเฉพาะอิหม่ามมัสยิดเข้าใจนัยของกฎหมาย จะทำให้เข้าได้ว่ามัสยิดสามารถบริหารจัดการกิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการกิจของมัสยิดได้หลากหลายมากมีเพียงเฉพาะการประกอบศาสนกิจเท่านั้น แต่ยังสามารถพัฒนา ส่งเสริม และยกระดับสังคมและคุณภาพชีวิตของสัปปุรุษ ดังปรากฏในมัสยิดกรณีตัวอย่าง คือ มัสยิดอัตตะฮาวุน มัสยิดนุรอิมาน และมัสยิดบ้านเหนือ ได้มีการจัดตั้งอนุกรรมการฝ่ายต่าง ๆ เพื่อขับเคลื่อนสังคม มัสยิดจึงสามารถดึงศักยภาพของสัปปุรุษมาสนับสนุนส่งเสริมกิจกรรมสาธารณะกุศลของมัสยิดไม่ว่าจะเป็น กิจกรรมเยาวชน กิจกรรมแม่บ้าน กิจกรรมผู้สูงอายุ กิจกรรมวิชาการ กิจกรรมเด็กกำพร้าและกิจกรรมอื่น ๆ มัสยิดกรณีศึกษาสามารถใช้ข้อได้เปรียบจากการเป็นนิติบุคคลในออกคำสั่งแต่งตั้งบุคคลที่เหมาะสมมาขับเคลื่อนชุมชน เช่นกรณีของมัสยิดอัตตะฮาวุนที่มีกิจกรรมภายใต้การควบคุมดูแลหลายด้าน แม้แต่ด้านการสื่อและสุขภาพ มัสยิดบ้านเหนือได้จัดตั้งกองทุนภายในชุมชน กองทุนชะกาต หรือแม้แต่การจัดหารายได้โดยการจัดบ้านโฮมสเตย์

อย่างไรก็ดีเท่าที่มีการสัมภาษณ์กลุ่มทั้ง 3 มัสยิดกรณีตัวอย่าง องค์ประกอบสำคัญที่สุดอยู่ที่ผู้นำหรือ อิหม่าม วิสัยทัศน์และการทำงานอย่างจริงจัง และสุจริตเรื่องการบริหารจัดการเงินจำนวนมากจะทำให้การบริหารมัสยิดในฐานะนิติบุคคลมีความยั่งยืน องค์ประกอบอื่น ๆ ก็มีการให้ความร่วมมือของชุมชน การใช้สัปปุรุษที่มีศักยภาพมาทำงานในงานที่ตรงและเหมาะสม (สรุปจากการสัมภาษณ์กลุ่ม)

นอกจากนี้องค์ประกอบอื่น ๆ ยังประกอบด้วย การใช้แนวคิดวัฒนธรรมและศาสนาเชิงบวก มาปรับใช้เป็นตัวขับเคลื่อน เช่น มัสยิดบ้านเหนือได้พยายามชูหลักการ “อิกรอม” หรือ การช่วยเหลือซึ่งกันและกันในระหว่างสมาชิกในชุมชน มัสยิดนุรอิมานให้ความสำคัญกับการทำงานเป็นกลุ่ม หรือ “ญามาอะห์” และการส่งเสริมการมีส่วนร่วมทั้งฝ่ายชุมชน มัสยิดและฝ่ายปกครอง การกำหนดยุทธศาสตร์การทำงานประสานกันระหว่างผู้นำมัสยิด (อิหม่าม) กรรมการ และชุมชน ยุทธศาสตร์สามประสาน คือ อิหม่าม บิลาอ และคอเต็บ ยุทธศาสตร์กรรมการที่เป็นหนึ่ง และยุทธศาสตร์ความรับผิดชอบในหน้าที่ของกรรมการโดยมีการแบ่งเขตรับผิดชอบ

มัสยิดอัตตะฮาวุน ใช้แนวคิดตามชื่อมัสยิดคือ “อัตตะฮาวุน” มาจากโองการอัล-กุรอาน “และพวกเจ้าจงช่วยเหลือกันในเรื่องที่เป็นคุณธรรมและความยำเกรง และจงอย่าช่วยเหลือกันในเรื่องที่เป็นบาปและเป็นศัตรูกัน” (อัลมาอิดะห์ โองการที่ 2) นอกจากนี้มัสยิดอัตตะฮาวุนยังประสบความสำเร็จในด้านการประชาสัมพันธ์และสื่อสาร ตลอดทั้งปีมีการประชาสัมพันธ์กิจกรรมและการใช้สื่อสารมวลชนสมัยใหม่ในการเผยแผ่ความรู้ ประชาสัมพันธ์ เสนอแนะ (นาซีฮัด) และขอความร่วมมือ

องค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ถือเป็นการดำเนินงานที่สอดคล้องกับสถานะของมัสยิดที่เป็นนิติบุคคลที่เน้นประโยชน์สาธารณะ และการดำเนินงานสอดคล้องกับวัตถุประสงค์การจัดตั้งมัสยิด มัสยิดสร้างความชอบธรรมทางกฎหมายและความหนักแน่นของภาระงานแต่ละส่วนโดยการแต่งตั้งอนุกรรมการเฉพาะด้าน ดังปรากฏในมัสยิดกรณีตัวอย่างโดยที่มัสยิดอัสเตอาวันมีคณะอนุกรรมการ 15 ชุด และมัสยิดบ้านเหนือ 12 ชุด เพียงแต่คณะกรรมการจำเป็นต้องเข้าใจระบบการบริหารจัดการองค์กรที่ต้องมีการติดตาม ประเมินผล สานต่อ ทบทวนการทำงาน และหาแนวทางการพัฒนางานให้ดีขึ้น ซึ่งทั้งหมดนี้ปรากฏในมัสยิดกรณีตัวอย่างทั้งสามแห่ง

สรุปผล

การศึกษาเรื่องการบริหารจัดการมัสยิดในฐานะเป็นนิติบุคคล พยายามนำเสนอความสำคัญของสถานะมัสยิดในทางกฎหมายไทย บทบาทมัสยิด และโอกาสของผู้ที่เป็นผู้นำ (อิหม่าม) และคณะกรรมการมัสยิดที่ผ่านการเห็นชอบจากสัปบุรุษในการดำเนินกิจกรรมในรูปแบบองค์กรที่มีสถานะถูกต้องตามกฎหมาย ดังนั้นหากมัสยิดใดเข้าใจเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 และกฎกระทรวงฉบับที่ 2 (พ.ศ.2542) ออกตามความในพระราชบัญญัติการบริหารองค์กรศาสนาอิสลาม พ.ศ. 2540 ซึ่งโดยนัยยะของกฎหมายมัสยิดจัดอยู่ในประเภทนิติบุคคลตามกฎหมายมหาชนเทียบได้กับวัด มัสยิด จังหวัด กระทรวง ทบวง กรม และองค์กรมหาชนอื่น ๆ ต่างจากนิติบุคคลอีกประเภทหนึ่งที่จัดอยู่ในประเภทกฎหมายเอกชน ซึ่งประกอบด้วย บริษัทจำกัด ห้างหุ้นส่วนจำกัด ห้างหุ้นส่วนสามัญจดทะเบียน สมาคม และมูลนิธิ ความเป็นนิติบุคคลของมัสยิดจึงได้เปรียบในทางปฏิบัติ หากคณะกรรมการมัสยิดโดยเฉพาะอิหม่ามมัสยิดเข้าใจนัยยะของกฎหมาย จะทำให้เข้าใจได้ว่ามัสยิดสามารถบริหารจัดการกิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับภารกิจของมัสยิดได้หลากหลายมากมิมิเพียงเฉพาะการประกอบศาสนกิจเท่านั้น แต่ยังสามารถพัฒนา ส่งเสริม และยกระดับสังคมและคุณภาพชีวิตของสัปบุรุษ ดังปรากฏในมัสยิดกรณีตัวอย่าง คือ มัสยิดอัสเตอาวัน มัสยิดนุรอีมาน และมัสยิดบ้านเหนือ ได้มีการจัดตั้งอนุกรรมการฝ่ายต่าง ๆ เพื่อขับเคลื่อนสังคม

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 การนำไปใช้ประโยชน์จากจุดแข็งทางกฎหมายที่มีอยู่ในพระราชบัญญัติบริหารกิจการอิสลามพ.ศ.2540 หากคณะกรรมการมัสยิดโดยเฉพาะอิหม่ามมัสยิดเข้าใจนัยยะของกฎหมาย จะทำให้เข้าใจได้ว่ามัสยิดสามารถบริหารจัดการกิจการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับภารกิจของมัสยิดได้หลากหลายมากมิมิเพียงเฉพาะการประกอบศาสนกิจเท่านั้น

1.2 การให้สำนักงานคณะกรรมการอิสลามประจำจังหวัดได้ศึกษากรณีตัวอย่าง และนำมาไปถ่ายทอดพร้อมกับการนำเสนอเชิงวิชาการ จนสามารถนำไปปฏิบัติได้

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรศึกษาเกี่ยวกับการดำเนินกิจกรรมในรูปแบบองค์กร และการเชื่อมโยงกับหน่วยงานและองค์กรภาคประชาชนอื่น ๆ

2.2 ควรศึกษาองค์กรศาสนาอื่น ๆ หรือ นิติบุคคลอื่น ๆ ที่มีรูปแบบการดำเนินงานใกล้เคียงกัน และสามารถนำมาสนับสนุน ส่งเสริมและต่อยอดองค์ความรู้กันและกัน

เอกสารอ้างอิง

เอกสารอ้างอิงฉบับภาษาไทย

- มะดาโอะ ปูเตะ, มะรีกี ปูเตะ และณรงค์ หัสนี. (2554). *การบริหารจัดการชะกาดพิตเราะฮ์ของอิหม่าม มัสยิดในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้สู่การสร้างชุมชนเข้มแข็ง: กรณีศึกษามัสยิดอัลอัจญ์ริดดาอิม อำเภอยี่งอ จังหวัดนราธิวาส*. มหาวิทยาลัยฟาฏอนี.
- มะรอแะ เล้าะ. (2555). *บทบาทขององค์กรมัสยิดและอิหม่ามในการขับเคลื่อนการศึกษาอย่างบูรณาการ ของชุมชนมุสลิม: กรณีศึกษา มัสยิดกมาลุลอิสลาม แขวงทรายกองดินใต้ เขตคลองสามวา กรุงเทพมหานคร*. สถาบันพระปกเกล้า.
- รอฮานี เจอะอาแซ, ฮัสณารุห์ โต๊ะพา, คอลีเยาะ เจอะแะ, ฟารีดะ บิลล่าเต๊ะ, สุไฮดาร์ แะเตะ, เจ๊ะยารีเยาะ เจ๊ะไซะ และณมาพร หนูเพชร. (2559). *รายงานการวิจัยเรื่องรูปแบบการป้องกันยาเสพติดโดยใช้ มัสยิดเป็นศูนย์กลาง : กรณีศึกษาชุมชนมัสยิดบ้านเหนือ ตำบลคูเต่า อำเภอบ้านนาเมือง จังหวัด สงขลา และชุมชนมัสยิดบ้านลุ่ม ตำบลปะเสยะวอ อำเภอสายบุรี*. คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์วิทยาเขตปัตตานี.
- สะลีรี วาดี, มะดาโอะ ปูเตะ, อับดุลการิม อัสมะแะ, อับดุลเลาะ อูมา และฮัสบุลเลาะ อาคิสสกุล. (2555). *บทบาทคณะกรรมการอิสลามประจำมัสยิดในการดูแลเยาวชนตามวิถีแห่งศาสนาอิสลามเพื่อ เสริมสร้างสันติสุข: กรณีศึกษามัสยิดตะอาวัน ตำบลบางปู อำเภอยะหริ่ง จังหวัดปัตตานี*. สถาบัน พระปกเกล้า.
- สุไรยา หนีเร่, สุรัชย์ ไวยวรรณจิตร, รุ่งโรจน์ ขอบหวาน, โรฮานีย์ ปูเต๊ะ และมุฮัมมัดราฟิ์ มะเก็ง. (2567). *กลไกการมีส่วนร่วมและมาตรการในการป้องกันนักสูบหน้าใหม่ในโรงเรียนของรัฐ และโรงเรียน เอกชนสอนศาสนาอิสลาม ในพื้นที่ 5 จังหวัดชายแดนภาคใต้*. วารสาร สหวิทยาการเพื่อการพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรดิตถ์, 14(2), 1-12. <https://so06.tci-thaijo.org/index.php/GRAURU/article/view/274715>
- ฮัลวา ตาญี. (2554). *มัสยิดบ้านเหนือ ต้นแบบสันติสุขอย่างยั่งยืนแผนงานสร้างเสริมสุขภาวะมุสลิมไทย (สสม.)* มูลนิธิสร้างสุขมุสลิมไทยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.).

เอกสารอ้างอิงฉบับภาษาต่างประเทศ

- Eman Suherman. (2012). *Manajemen masjid*. Alfa Beta.
- Sidi Gazalba. (1983). *Masjid pusat ibadat dan kebudayaan Islam*. Pustaka.
- Syahrudin Hanafie & Abdullah Abud. (1986). *Mimbar masjid*. Haji Masagung.Antara.
- Yusuf Al-Qaradhwai. (2000). *Tuntunan membangun masjid*. Gema Insani Press.